

Mihail STĂNESCU-SAS

**PROTECȚIA CONSTITUȚIONALĂ
A LIBERTĂȚII CONȘTIINȚEI**

Universul Juridic
București
-2026-

Cuprins

Abrevieri	7
Prefață	11
Introducere	15
1. O carte despre libertate	15
1.1. Cadrul epistemologic	15
1.1.1. Premisele cercetării.....	15
1.1.2. Aspecte metodologice	17
1.1.3. Scopul și obiectivele cercetării	20
1.2. Structura cărții	21
1.2.1. Primul capitol – „partea generală”	21
1.2.2. Al doilea capitol – forul interior.....	24
1.2.3. Al treilea capitol – forul exterior	27
Capitolul I. Mijloacele juridice de protecție a libertății conștiinței	29
<i>Secțiunea I. Tipologia normelor constituționale de protecție a libertății conștiinței</i>	29
2. Modalități de reglementare constituțională a libertății conștiinței	31
2.1. Reglementarea lacunară a libertății conștiinței	33
2.2. Reglementarea excesivă a libertății conștiinței.....	35
2.2.1. Norme redundante	35
A. Declararea expresă a caracterului secular (sau laic) al statului ori a separației dintre stat și organizațiile religioase și cele filosofice.....	35
B. Legitimarea statului printr-o formulă religioasă	39
C. Reglementarea unor truisme sau reiterarea unor principii sau norme	41
2.2.2. Norme contrare libertății conștiinței sau principiului egalității în fața legii.....	42
A. Norme care încalcă nemijlocit libertatea conștiinței	42
B. Discriminarea prin instituirea unui statut special al unei religii sau al unei organizații religioase.....	45
2.2.3. Norme care limitează în principal exercițiul altor drepturi	49
2.3. Reglementarea adecvată a libertății conștiinței	51
2.3.1. Observații generale asupra tehnicii de reglementare	51
2.3.2. Norme referitoare la protecția forului interior.....	54
A. Norme privind dimensiunea pozitivă interioară și cea negativă a libertății conștiinței.....	54
B. Norme privind jurământul promisoriu.....	57
2.3.3. Norme privind obiecția de conștiință.....	59

2.3.4. Norme privind colaborarea dintre stat și comunitățile religioase și filosofice	62
A. Reglementarea generală a colaborării	62
B. Norme speciale referitoare la învățământul religios	65
2.3.5. Norme privind interzicerea discriminării bazate pe conștiință.....	68
3. Reglementarea constituțională a libertății conștiinței în dreptul românesc	70
3.1. Sursele reglementării – tradiția juridică și dreptul internațional	70
3.1.1. Tradiția istorică românească	70
A. Tradiția predemocratică	71
B. Tradițiile democratice.....	73
C. Aspecte nedemocratice ale tradiției.....	74
3.1.2. Dreptul internațional.....	78
A. Raportul dintre normele internaționale și dreptul intern.....	78
B. Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale	80
C. Alte reglementări internaționale.....	83
3.2. Reglementarea libertății conștiinței prin art. 29 din Constituție.....	85
3.2.1. Normele generale – alin. (1) și (2)	86
A. Obiectul protecției juridice generale.....	86
B. Alin. (1) protejează forul interior, iar alin. (2) pe cel exterior	88
C. Critica normelor generale	90
3.2.2. Normele speciale – alin. (3)-(6).....	91
A. Libertatea cultelor religioase – alin. (3)	92
B. Autonomia cultelor religioase – alin. (5) teza I	94
C. Sistemul (dualist) de recunoaștere a organizațiilor religioase adoptat în condițiile alin. (3) și (5).....	96
D. Coexistența pașnică – alin. (4).....	100
E. Sprijinul statului – alin. (5) teza a II-a.....	101
F. Dreptul părinților și al tutorilor de a asigura, potrivit propriilor convingeri, educația copiilor minori a căror răspundere le revine – alin. (6)	103
G. Critica normelor speciale	105
3.3. Protecția libertății conștiinței prin alte prevederi constituționale.....	106
3.3.1. Drepturi-principii și inviolabilități.....	106
A. Egalitatea în fața legii	106
B. Dreptul la identitate	109
C. Dreptul la protecția vieții intime, familiale și private	111
D. Libera circulație	113
E. Interzicerea muncii forțate	113
3.3.2. Drepturi social-politice	114
A. Libertatea de exprimare	114
B. Dreptul de asociere	116
C. Libertatea întrunirilor	119
3.3.3. Drepturi social-economice și culturale.....	120
A. Dreptul la învățătură	120
B. Accesul la cultură.....	123

C. Dreptul la informație	125
D. Dreptul la căsătorie.....	126
E. Dreptul de proprietate privată	129
<i>Secțiunea a II-a. Configurația generală a libertății conștiinței</i>	130
4. Definierea și dimensiunile libertății conștiinței.....	130
4.1. Definierea libertății conștiinței.....	130
4.1.1. Consacrarea libertății conștiinței ca drept fundamental.....	130
A. Fundament al exercitiului celorlalte drepturi fundamentale, dar de o importanță egală cu ele.....	130
B. Locul libertății conștiinței în catalogul drepturilor fundamentale	131
C. Diversitatea de configurații ale componentelor libertății conștiinței	132
D. Părțile raporturilor juridice rezultate din exercițiul libertății conștiinței	134
4.1.2. Definiția libertății conștiinței.....	139
A. Un drept sau o libertate?	139
B. Premise doctrinare.....	140
C. Definiția propusă.....	142
4.2. Dimensiunile libertății conștiinței.....	143
4.2.1. Dimensiunea interioară și cea exterioară	143
4.2.2. Dimensiunea pozitivă și cea negativă.....	145
A. Domeniul dimensiunii negative.....	146
B. Limitele naturale ale dimensiunii negative.....	147
4.2.3. Dimensiunea individuală și cea comunitară.....	149
A. Drepturile colective și dimensiunea comunitară a drepturilor fundamentale	149
B. Domeniile celor două dimensiuni.....	151
C. Primatul dimensiunii individuale asupra celei comunitare	153
D. Dimensiunea socială a libertății conștiinței.....	155
E. Dimensiunea politică a doctrinelor fundamentale	157
5. Obligațiile pozitive ale statului.....	159
5.1. Instituirea unui cadru juridic destinat protecției libertății conștiinței	160
5.1.1. Dreptul la recunoașterea existenței unei comunități religioase... 161	161
A. Dreptul comunităților religioase la identitate	161
B. „Sectele”	162
5.1.2. Constituirea și recunoașterea organizațiilor religioase și a celor filosofice.....	164
A. Noțiunea de „recunoaștere” (sau de „instituire”)	164
B. Dreptul la constituire și la recunoaștere	166
C. Modalitățile de recunoaștere.....	169
D. Respectarea principiului egalității în cazul recunoașterii prin acorduri bilaterale.....	171
5.1.3. Cerințele de constituire sau de recunoaștere a organizațiilor religioase sau filosofice.....	173
A. Procedura de constituire sau de recunoaștere	173

B. Identificarea doctrinei prin statut și validarea compatibilității ei cu valorile democratice	176
C. Vechimea.....	180
D. Numărul și cetățenia membrilor.....	181
5.2. Protecția juridică efectivă.....	182
5.2.1. Dreptul la protecția efectivă a libertății conștiinței.....	182
A. Aspectul procedural.....	183
B. Aspectul substanțial.....	185
5.2.2. Neutralitatea religioasă și filosofică a statului în contextul conflictelor intra-religioase	186
A. Recunoașterea facțiunilor concurente	186
B. Tratatamentul juridic al fracționismului religios.....	189
C. Rezolvarea juridică a disidenței religioase	192
5.2.3. Protecția juridică efectivă prin intermediul dreptului penal.....	194
A. O reglementare neomogenă și reduționistă	194
B. Infrafracțiunile prevăzute la art. 381-384 C. pen.....	195
5.3. Protecția împotriva discriminării bazate pe religie sau pe convingere filosofică.....	198
5.3.1. Discriminarea în contextul libertății conștiinței.....	198
A. Aspecte generale privind combaterea discriminării.....	198
B. Combaterea discriminării bazate pe exercițiul libertății conștiinței	201
C. Dreptul la diferență și interzicerea testului religios	205
5.3.2. Măsurile afirmative în contextul libertății conștiinței	206
A. Definirea măsurilor afirmative	206
B. Discriminarea prin refuzul de recunoaștere a drepturilor exclusive	208
<i>Secțiunea a III-a. Limitele libertății conștiinței.....</i>	211
6. O scurtă teorie a limitelor libertății conștiinței	211
6.1. Limitele naturale ale libertății conștiinței	212
6.1.1. Tipologia limitelor naturale.....	212
A. Limitele naturale intrinseci.....	213
B. Limitele naturale extrinseci.....	216
6.1.2. Excluderea manifestărilor ideologice.....	217
A. Dimensiunea problemei	217
B. Jurisprudența europeană în materia manifestării convingerilor politice.....	219
C. Observație empirică generală asupra jurisprudenței CtEDO	221
D. Explicația științifică	223
6.2. Limitele juridice ale libertății conștiinței.....	225
6.2.1. Restrângerea exercițiului libertății conștiinței.....	226
A. Starea de excepție <i>de facto</i>	227
B. Starea de excepție <i>de iure</i>	229
6.2.2. Derogarea de la obligațiile internaționale privind protecția drepturilor omului.....	231

7. Condițiile de justificare a limitelor juridice ale exercițiului libertății conștiinței	232
7.1. Baza legală	233
7.1.1. Existența bazei legale	234
A. Legea ca mijloc de limitare a exercițiului libertății	234
B. Distincția dintre lege și baza legală a limitării.....	236
7.1.2. Calitatea legii.....	239
7.2. Scopul legitim	242
7.2.1. Ordonarea valorilor care reglează exercițiul drepturilor fundamentale.....	243
A. Categoriile de valori protejate.....	243
B. Raportul dintre valorile individuale și cele colective	245
C. Îndatoririle fundamentale ca limite juridice	247
7.2.2. Valori individuale – principiul <i>alterum non laedere</i>	248
A. Justificarea principiului	249
B. Relația bunei-credințe cu principiul <i>alterum non laedere</i>	251
7.2.3. Valori colective	253
A. Ordinea publică.....	254
B. Sănătatea publică.....	257
C. Morala publică.....	258
7.3. Necesitatea, într-o societate democratică, a limitării exercițiului libertății conștiinței.....	263
7.3.1. Necesitatea	264
A. Testul de necesitate	264
B. Testul <i>Sherbert</i> și testul <i>Oakes</i>	267
7.3.2. Proportionalitatea.....	269
A. Principiul proporționalității	269
B. Proportionalitatea și egalitatea	272
C. Argumentul lockean și argumentul acomodării.....	273
D. Testul de proporționalitate <i>stricto sensu</i>	276
E. Concilierea exercițiului drepturilor concurente.....	278
Capitolul II. Dimensiunea interioară a libertății conștiinței	282
<i>Secțiunea I. Protecția juridică generală a forului interior</i>	<i>282</i>
8. Conținutul și însușirile forului interior	282
8.1. Libertatea de gândire	282
8.1.1. Libertatea procesului de gândire și a produselor acesteia.....	282
8.1.2. Libertatea absolută de gândire și limitele ei naturale.....	285
8.2. Însușirile forului interior	287
8.2.1. Inviolabilitatea.....	287
8.2.2. Fragilitatea	289
8.2.3. Indivizibilitatea	291
9. Dimensiunea pozitivă și dimensiunea negativă a forului interior	292
9.1. Dimensiunea pozitivă interioară a libertății conștiinței	292
9.1.1. Dreptul de a avea o opinie sau o convingere	293
A. Distincția dintre opinii și convingeri	293
B. Convingerile în jurisprudența CtEDO	295
C. Religia în jurisprudența CtEDO	300

9.1.2. Adoptarea unei convingeri	301
A. Dreptul de a adopta o convingere	301
B. Dreptul individului de a decide dacă are sau nu o convingere	305
C. Raportul dintre convingeri și manifestările acestora.....	307
9.2. Dimensiunea negativă individuală a libertății conștiinței	309
9.2.1. Dreptul de a nu avea sau de a nu manifesta o convingere.....	309
9.2.2. Jurământul	311
A. Semnificația jurământului	311
B. Jurământul ca test religios.....	313
C. Jurământul ca încălcare a libertății conștiinței, în dimensiune interioară.....	314
D. Jurământul în dreptul pozitiv	316
9.2.3. Alte aspecte ale dimensiunii negative	319
A. Înscrierea religiei în registrele publice	319
B. Dreptul de a nu face parte dintr-o organizație sau dintr-o comunitate religioasă sau filosofică	320
C. Contribuția la finanțarea organizațiilor religioase prin impozitul bisericesc.....	321
<i>Secțiunea a II-a. Protecția juridică a libertății de gândire în contextul interacțiunii sociale</i>	<i>326</i>
10. Educația.....	326
10.1. Educația prin mecanisme orizontale	327
10.1.1. Educația ca limită naturală a libertății de gândire	327
A. Educația în contextul interacțiunii sociale.....	327
B. Educația ca exercițiu de supunere, în scopul învățării exercițiului efectiv al libertății	329
10.1.2. Prozelitismul.....	331
A. Prozelitismul ca manifestare legitimă a libertății conștiinței	331
B. Prozelitismul în jurisprudența CtEDO	333
C. Protecția juridică împotriva prozelitismului abuziv.....	336
10.1.3. Autonomia religioasă și filosofică a familiei.....	338
A. Autoritatea părintească	338
B. Formularea principiului autonomiei religioase și filosofice a familiei.....	340
C. Alegerea educației religioase sau filosofice a copilului.....	342
D. Alegerea unei unități de învățământ	346
E. Cazul circumciziei copiilor de sex bărbătesc	347
10.2. Educația prin mecanisme instituționale	350
10.2.1. Învățământul, ca serviciu public	350
A. Raportul dintre educație și învățământ, ca serviciu public	350
B. Educarea copiilor ca cetățeni.....	351
C. Neutralitatea religioasă și filosofică a învățământului laic.....	354
D. Legitimitatea unor discipline și activități școlare obligatorii	357
E. Protecția juridică împotriva îndochinării în cadrul școlii.....	361
F. Nivelul de protecție a dreptului prevăzut de art. 29 alin. (6) din Constituție, în raport cu CEDO	362

10.2.2. Învățământul religios.....	365
A. Consacrarea juridică a învățământului religios.....	365
B. Justificarea învățământului religios.....	366
C. Delimitarea învățământului religios de învățământul confesional.....	370
10.2.3. Ora de religie.....	371
A. Accepțiunea pluralistă.....	371
B. Accepțiunea dogmatică.....	373
C. Inexistența unei accepțiuni mixte.....	377
D. Regimul învățământului religios în Legea învățământului preuniversitar.....	379
10.2.4. Asistența religioasă în serviciile de tip rezidențial destinate protecției copiilor și tinerilor.....	381
A. Specificul acestei forme de asistență religioasă.....	381
B. Educația religioasă a copiilor și tinerilor în cadrul serviciilor de tip rezidențial.....	381
C. Îndrumarea instituțională pentru adoptarea unei convingeri.....	383
D. Prezența religioasă în instituțiile de asistență socială.....	384
11. Protecția juridică împotriva defăimării și a incitării la ură.....	385
11.1. Sfera demnității religioase sau filosofice.....	385
11.1.1. Obiectul protecției juridice.....	385
11.1.2. Concurența domeniilor exercițiului libertății conștiinței și al libertății de exprimare.....	387
A. Perspectiva distincției dintre limitele naturale și cele juridice ale libertății conștiinței.....	387
B. Perspectiva distincției dintre limitele libertății conștiinței și cele ale libertății de exprimare.....	388
11.2. Protecția juridică împotriva defăimării religioase sau filosofice.....	389
11.2.1. Analiza defăimării religioase sau filosofice în context social.....	389
A. Premisele culturale ale defăimării.....	389
B. Relevanța circumstanțelor concrete ale pretensei defăimări.....	390
11.2.2. Tipologia defăimării religioase.....	393
A. Defăimarea prin distorsionarea adevărului revelat.....	393
B. Nivelul superior de protecție conferit de libertatea conștiinței în contextul defăimării religioase.....	395
C. Defăimarea prin utilizarea improprie a lăcașurilor de cult.....	398
D. Defăimarea prin calificarea ca sectă a unei comunități religioase sau filosofice.....	398
11.2.3. Limitele protecției împotriva defăimării.....	399
A. Critica doctrinelor, a comunităților, a instituțiilor și a conducătorilor acestora.....	399
B. Chestiunea blasfemiei.....	402
11.3. Protecția juridică împotriva incitării la ură.....	404
11.3.1. Tratamentul juridic al incitării la ură pe motiv de religie sau de convingeri filosofice.....	404
11.3.2. Ipostaze cazuistice ale incitării la ură religioasă sau filosofică.....	409

Capitolul III. Dimensiunea exterioară a libertății conștiinței	411
<i>Secțiunea I. Protecția juridică a forului exterior al individului</i>	411
12. Normele de acomodare	411
12.1. Aspecte introductive	411
12.1.1. Manifestările exterioare ale libertății conștiinței.....	411
A. Manifestările exterioare constituie reflexia în oglindă a forului interior	411
B. Manifestarea libertății conștiinței singur sau împreună cu alții....	413
12.1.2. Normele de acomodare și obiecția de conștiință.....	415
A. Dreptul la acomodare constituie esența libertății conștiinței	415
B. Delimitarea normelor de acomodare față de obiecția de conștiință.....	417
12.2. Tipologia manifestărilor libertății conștiinței.....	419
12.2.1. Descrierea sintetică și cea analitică	419
12.2.2. Acte de cult, ritualuri, practici	421
A. Participarea la reuniuni și la servicii religioase	422
B. Libertatea funeraliilor.....	423
C. Sacrificarea rituală a animalelor	428
12.2.3. Învățământul, ca manifestare a libertății conștiinței	431
12.2.4. Purtarea vestimentației și a altor însemne religioase în spațiul public	434
A. Ipostazele conceptului de „traie împreună”	435
B. Cazul interzicerii purtării vălului integral în spațiile publice	438
C. Cazul elevilor și al studenților	444
D. Situația altor beneficiari ai serviciilor publice.....	452
13. Obiecția de conștiință	456
13.1. Aspecte definitorii.....	456
13.1.1. Legitimitatea obiecției de conștiință.....	456
A. Sursele culturale de legitimitate ale obiecției de conștiință.....	456
B. Falsa justificare utilitaristă	458
C. Subordonarea individului față de conștiința sa.....	460
D. Combaterea teoriei „efectelor colaterale ale unei legislații neutre și general aplicabile”	462
13.1.2. Clarificarea juridică a obiecției de conștiință.....	464
A. Definirea obiecției de conștiință.....	464
B. Critica și apologia obiecției de conștiință.....	469
C. Obiecția de conștiință și nesupunerea civică	471
13.1.3. Funcționarea obiecției de conștiință	472
A. Combaterea colectivismului obiecției de conștiință	472
B. Proba sincerității convingerilor	473
C. Limitarea exercițiului obiecției de conștiință.....	475
13.2. Două ipostaze ale obiecției de conștiință.....	476
13.2.1. Obiecția de conștiință față de serviciul militar	476
A. Serviciul militar obligatoriu și obiecția de conștiință.....	476
B. Un drept absolut, în sensul său restrâns.....	479
C. Recunoașterea jurisprudențială.....	480
D. Serviciul civil alternativ	482

E. Aplicarea de către stat a obiecției de conștiință la serviciul militar	485
F. Dimensiunea politică a obiecției la serviciul militar	487
13.2.2. Obiecția de conștiință în domeniul medical	487
A. Obiecția de conștiință față de avortul voluntar	487
B. Refuzul pacientului de a beneficia de anumite tratamente sau proceduri medicale	494
C. Tratamentele și procedurile medicale vizând persoanele care nu pot exprima un consimțământ valabil	500
<i>Secțiunea a II-a. Manifestarea individuală a libertății conștiinței în situații speciale</i>	<i>503</i>
14. Locul de muncă	503
14.1. Relațiile de muncă și conștiința salariatului	503
14.1.1. Cadrul general al manifestării libertății conștiinței la locul de muncă	503
A. Obiecția de conștiință și clauza de conștiință	503
B. Concilierea obligațiilor de serviciu cu manifestările libertății conștiinței	506
C. Sărbătorile religioase	509
14.1.2. Asistența religioasă în armată	515
A. Fundamentele colaborării	515
B. Instituirea clerului militar	517
C. Educația civică și prozelitismul în armată	520
D. Alte probleme de constituționalitate	521
14.2. Obligația de rezervă a angajaților	522
14.2.1. Neutralitatea serviciului public	522
A. Dimensiunile derivate ale neutralității religioase și filosofice a statului	522
B. Neutralitatea funcției publice	524
C. Neutralitatea clădirilor publice	528
D. Cazul cadrelor didactice din învățământul public	531
14.2.2. Extinderea neutralității în raporturile de muncă din sectorul privat	533
15. Mediul carceral	543
15.1. Manifestarea libertății conștiinței de către persoanele private de libertate	543
15.1.1. Obligațiile statului privind manifestarea convingerilor persoanelor private de libertate	543
15.1.2. Manifestarea convingerilor religioase și filosofice în mediul carceral	546
15.1.3. Hrana confesională în penitenciar	549
15.1.4. Ținuta deținuților	551
15.2. Asistența spirituală în penitenciare	552
15.2.1. Componentele asistenței religioase în penitenciare	552
15.2.2. Educația religioasă și scopul executării pedepselor privative de libertate	555
15.2.3. Acordarea asistenței religioase în penitenciare de către preoți militari	557

<i>Secțiunea a III-a. Autonomia cultelor religioase</i>	559
16. Conținutul și funcționarea autonomiei	559
16.1. Formularea principiului autonomiei	559
16.1.1. Definirea și dimensiunile autonomiei	559
A. Repere antropologice	559
B. Definirea autonomiei	560
16.1.2. Autonomia doctrinară	564
A. Configurarea și gestionarea doctrinei fundamentale	564
B. Practicarea instituțională a cultului	567
16.1.3. Autonomia juridică	569
A. Dimensiunea juridică a autonomiei	569
B. Raportul dintre ordinea juridică și ordinele religioase	571
16.2. Funcționarea autonomiei în plan intern	573
16.2.1. Statutul juridic al personalului angajat în scop religios	573
A. Personalul cultelor religioase	573
B. Raporturile juridice din cadrul altor forme de asociere fondate în spiritul unor doctrine fundamentale	576
16.2.2. Disciplina internă	579
A. Domeniul disciplinei interne	579
B. Concilierea drepturilor concurente în conflictele de muncă din cadrul organizațiilor religioase	584
17. Drepturile cultelor religioase	591
17.1. Drepturile exclusive	591
17.1.1. Regimul juridic al drepturilor exclusive	591
A. Domeniul drepturilor exclusive	591
B. Finanțarea publică și facilitățile fiscale	594
C. Modificarea regimului fiscal al darurilor manuale	596
17.1.2. Regimul juridic al actelor cultelor religioase	598
A. Statutele cultelor religioase și actele subsecvente acestora	598
B. Natura juridică a prevederilor statutare și a dreptului religios	600
C. Eficiența laturii juridice a „dreptului religios”	602
17.2. Bunurile cultelor religioase	605
17.2.1. Regimul juridic al bunurilor cultelor religioase	605
A. Dobândirea, folosința și dispoziția cultelor religioase asupra bunurilor lor	605
B. „Producția și valorificarea” obiectelor de cult	607
17.2.2. Regimul juridic al bunurilor sacre aparținând cultelor religioase	610
A. Dobândirea și transmiterea proprietății asupra bunurilor sacre	610
B. Dreptul la construirea lăcașurilor de cult	614
C. Proprietatea și folosința lăcașurilor de cult în jurisprudența CtEDO	615
17.2.3. Măsurile reparatorii vizând bunurile cultelor religioase	618
A. Efectele naționalizării și dreptul la măsuri reparatorii	618
B. Restituirea lăcașurilor de cult preluate abuziv de la cultul greco-catolic	619

Concluzii	625
18. Coordonatele esențiale ale protecției constituționale a libertății conștiinței	625
18.1. Mijloacele juridice de protecție a libertății conștiinței	625
18.1.1. Tipologia normelor constituționale de protecție a libertății conștiinței	625
A. Modalități de reglementare constituțională a libertății conștiinței	625
B. Reglementarea constituțională a libertății conștiinței în dreptul românesc	626
18.1.2. Configurația generală a libertății conștiinței.....	627
A. Definirea și dimensiunile libertății conștiinței	627
B. Obligațiile pozitive ale statului	628
18.1.3. Limitele libertății conștiinței.....	631
A. O scurtă teorie a limitelor libertății conștiinței	631
B. Condițiile de justificare a limitelor juridice ale exercițiului libertății conștiinței	633
18.2. Dimensiunea interioară a libertății conștiinței.....	635
18.2.1. Protecția juridică generală a forului interior	635
A. Conținutul și însușirile forului interior.....	635
B. Dimensiunea pozitivă și dimensiunea negativă a forului interior.....	636
18.2.2. Protecția juridică a libertății de gândire în contextul interacțiunii sociale	639
A. Educația	639
B. Protecția juridică împotriva defăimării și a incitării la ură	644
18.3. Dimensiunea exterioară a libertății conștiinței	646
18.3.1. Protecția juridică a forului exterior al individului.....	646
A. Normele de acomodare	646
B. Obiecția de conștiință.....	648
18.3.2. Manifestarea individuală a libertății conștiinței în situații speciale	650
A. Locul de muncă	650
B. Mediul carceral	653
18.3.3. Autonomia cultelor religioase	655
A. Conținutul și funcționarea autonomiei.....	655
B. Drepturile cultelor religioase	658
Într-o notă optimistă	660
Bibliografie	663

Prefață

Libertatea conștiinței este unul dintre drepturile fundamentale ale omului. Este un drept inerent ființei umane, omul fiind înzestrat de la natură cu rațiune și gândire. Într-o accepțiune largă, libertatea conștiinței semnifică posibilitatea oricărei persoane de a avea și de a exprima public o concepție a sa despre lume, viață și despre tot ceea ce o înconjoară. În accepțiunea strict juridică, libertatea conștiinței semnifică libertatea gândirii, libertatea opiniilor și a credințelor religioase.

Importanța acestui drept pentru ființa umană rezidă și din faptul că libertatea conștiinței, ca drept fundamental, este reglementată printr-o serie de acte juridice internaționale. Astfel, *Declarația Universală a Drepturilor Omului*, în art. 18, arată că orice om are dreptul la libertatea gândirii, de conștiință și religie. Acest drept include libertatea de a-și schimba religia sau convingerea, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea, singur sau împreună cu alții, atât în mod public, cât și privat, prin învățatură, practici religioase, cult și îndeplinirea riturilor. *Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice*, în art. 18, și *Convenția pentru apărarea drepturilor și a libertăților fundamentale*, în art. 9, conțin și ele prevederi asemănătoare. De asemenea, la nivelul Uniunii Europene, *Carta drepturilor fundamentale*, prin art. 10, stabilește că orice persoană are dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și de religie. Acest drept implică libertatea de a-și schimba religia sau convingerea, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea individual sau colectiv, în public sau în particular, prin intermediul cultului, învățământului, practicilor și îndeplinirii riturilor.

Așadar, abordarea științifică a libertății conștiinței, prezentată în această carte de către domnul Mihail Stănescu-Sas, este foarte utilă și actuală, deoarece știința juridică resimte nevoia unei abordări unitare asupra libertății conștiinței, în contextul complex al sporirii gradului de pluralism religios și filosofic în cadrul societății contemporane, precum și al acumulării unei experiențe juridice vaste, dar eclectică, privind aplicarea acestui drept fundamental, la nivel practic.

Subsumându-se valorilor democratice, analiza autorului reflectă egalitatea juridică în privința manifestării convingerilor religioase și filosofice, atât individual, cât și prin intermediul comunităților formate în acest scop. Respectarea locului cuvenit acestor convingeri în viața socială a presupus cercetarea acțiunii normelor constituționale care consacră un drept la diferență în considerarea manifestării lor. Autorul distinge între manifestarea veritabilă a convingerilor religioase sau filosofice și exprimarea doar în scop politic a unor idei inspirate de acestea, menținând în același timp accentul pe care protecția constituțională a drepturilor și a libertăților fundamentale îl plasează asupra individului, în raport cu comunitățile religioase sau filosofice.

Cercetând cu meticulozitate statica și dinamica libertății conștiinței, reflectate în normele constituționale, în literatura de specialitate și în jurisprudența relevantă, autorul acestei lucrări a extras concepte unitare și compatibile, cu ajutorul cărora a realizat o analiză comprehensivă a dreptului fundamental la libertatea conștiinței. Identificând esența libertății conștiinței sub forma dreptului la acomodare, autorul a reușit să surprindă identitatea distinctă a acestui drept fundamental, în raport cu celelalte, scriind cartea în jurul acestei premise juridice.

Subiectul cărții este bine argumentat, prin prisma cercetării unui număr mare de surse bibliografice (legislație, doctrină, jurisprudență) aparținând atât spațiului juridic românesc, cât și celui al altor state (analizând numeroase norme constituționale, îndeosebi ale statelor europene, și aplecându-se în detaliu asupra dreptului francez și a celui american, ca principale repere de drept comparat), la care s-au adăugat surse de drept internațional: tratate, acte normative ale Uniunii Europene, recomandări ale Adunării Parlamentare a Consiliului Europei, dar mai ales jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului, deosebit de abundentă și armonios integrată într-o concepție unitară, precum și jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene și cea a Comitetului Drepturilor Omului. Autorul a abordat acest domeniu vast cu răbdare și spirit critic, alocând un spațiu generos argumentației, pe care a expus-o în mod complet și convingător.

Sub aspectul integrității cercetării, cartea de față dovedește că autorul ține cont de importanța deosebită a convingerilor religioase sau filosofice pentru fiecare individ, dar, în același timp, insistând constant asupra protecției juridice egale, reușește să evite ca soluțiile juridice propuse să reflecte propriile sale convingeri religioase și filosofice.

Autorul preia, într-o abordare originală, proprie, aspectele doctrinare și jurisprudențiale necesare pentru a conferi cărții unitate. Cartea nu reprezintă un simplu colaj de informații luate din surse diverse și inegale științific, ci dimpotrivă, reflectă un efort propriu de integrare și de interpretare.

Modalitatea de prezentare a informațiilor este adecvată, autorul realizând o prezentare critică a rezultatelor studiilor din literatura științifică, precum și a jurisprudenței relevante. Mihail Stănescu-Sas stăpânește temeinic literatura științifică de profil, comentând relevanța, nivelul valoric, avantajele și limitele opiniilor doctrinare și orientărilor jurisprudențiale citate. Prezentarea stadiului cunoașterii are logică, coerență și este în concordanță cu tema analizată. Cercetarea sa științifică este evaluată critic, prin prisma metodelor și demersurilor folosite, precum și a concluziilor la care ajunge. Cadrul teoretic conține atât o retrospectivă a problematicii, cât și o nouă perspectivă.

Ideile prezentate sunt ilustrate cu exemple relevante. Recursul la citate este justificat, pertinent și echilibrat. Lucrarea nu reprezintă o luare de poziție partizană și nu conține afirmații care nu pot fi dovedite științific.

Domnul Mihail Stănescu-Sas a scris această carte a cărei originalitate rezidă din selecția unui set de principii și concepte juridice întemeiate pe valorile democratice, urmate de conjugarea lor într-o teorie unitară asupra libertății conștiinței. Structura cărții reflectă viziunea unitară a autorului asupra libertății conștiinței, precum și complexitatea acestui drept fundamental, ce implică distincția teoretică dintre protecția constituțională a libertății de gândire (a forului interior) și cea a manifestărilor convingerilor religioase și a celor filosofice (a forului exterior specific acestui drept).

Pe parcursul cărții, autorul utilizează concepte de bază pe care le-a definit și analizat pe larg în cartea sa anterioară – *Secularismul democratic. O teorie juridică* (Universul Juridic, 2025) –, precum cel de „*doctrine fundamentale*”, utilizat pentru a desemna deopotrivă religiile și doctrinele filosofice neconfesionale, precum și pentru a le delimita de ideologii. De asemenea, autorul pune la baza concepției sale juridice un model original de suprapunere parțială a sferelor, publică și privată, ale relațiilor sociale, susținând protecția plenară a forului interior prin libertatea de gândire și, totodată, limitarea domeniului protecției celui exterior, realizată prin intermediul libertății conștiinței. În cadrul acestui model, manifestările ideologice inspirate

religios sau filosofic rămân protejate în zona de convergență a celor două sfere, dedicată dezbaterii politice, prin libertatea de exprimare și prin alte drepturi decât libertatea conștiinței.

În primul capitol, autorul se axează pe tratarea mijloacelor juridice de protecție a libertății conștiinței, în cadrul a trei secțiuni. Prima secțiune cuprinde o tipologie a normelor constituționale din acest domeniu, bazată pe dreptul comparat, succedată de o analiză a prevederilor Constituției României, urmărind suprapunerea parțială a domeniilor de aplicare ale libertății conștiinței și ale altor drepturi și libertăți fundamentale. A doua secțiune conturează configurația generală a libertății conștiinței, definind-o și delimitându-i dimensiunile interioară și exterioară, pozitivă și negativă, individuală și colectivă. Totodată, analizează obligațiile pozitive ale statului: crearea unui cadru juridic necesar protecției libertății conștiinței, protecția juridică efectivă a acesteia și protecția împotriva discriminării bazate pe religie sau pe convingeri. A treia secțiune tratează limitele naturale ale libertății conștiinței și cele juridice ale exercițiului ei.

Autorul avansează, totodată, o clasificare utilă a limitelor naturale și argumentează că protecția juridică a manifestărilor ideologice, chiar dacă sunt de inspirație religioasă sau filosofică, nu sunt protejate prin libertatea conștiinței, ci doar prin alte drepturi. În privința limitelor juridice, se constată modul original de coordonare a argumentelor în cadrul testului de proporționalitate aplicat limitării exercițiului acestui drept fundamental.

O parte consistentă a lucrării cuprinde analiza dimensiunii interioare a libertății conștiinței, a cărei nevoie de protecție se bazează pe fragilitatea forului interior. De asemenea, sunt analizate limitele naturale ale dimensiunii interioare, în contextul educației și al protecției juridice împotriva defăimării și a incitării la ură pe motiv de religie sau de convingeri filosofice. În cadrul educației, autorul tratează prozelitismul, ca manifestare concurentă a aceluiași drept, formulează principiul autonomiei religioase și filosofice a familiei, din care decurge dreptul părinților și al tutorilor prevăzut la art. 29 alin. (6) din Constituție. În cadrul analizei dedicate educației realizate prin mecanisme instituționale, autorul a analizat formele învățământului religios în școlile de stat, garantat prin art. 32 alin. (7) din Constituție.

Totodată, este analizată și dimensiunea exterioară a libertății conștiinței. Astfel, autorul dezvoltă argumentul acomodării, în sensul că libertatea conștiinței implică un drept la acomodare, prin care libertatea conștiinței poate garanta aceleiași manifestări un spor de protecție în raport cu cea conferită prin intermediul altor drepturi și libertăți fundamentale. Acest drept la acomodare este protejat fie prin norme de acomodare, care reglementează expres acel spor de protecție, fie prin obiecția de conștiință. Exercițiul dreptului la acomodare este, în ambele cazuri, susceptibil de a fi limitat, în baza legii, pentru un scop legitim, în condiții de proporționalitate. Autorul insistă, în acest context, că proporționalitatea trebuie analizată în mod distinct în raport cu libertatea conștiinței, dată fiind importanța deosebită pe care convingerile religioase și cele filosofice o au pentru indivizi. Sunt abordate, de asemenea, și teme precum autonomia organizațiilor religioase și a celor filosofice, pledând pentru egalitatea de tratament a acestora.

Ideea călăuzitoare a acestei cărți este suprapunerea parțială a domeniilor de aplicare ale libertății conștiinței și ale altor drepturi și libertăți fundamentale. Pornind de la această idee, o manifestare a libertății conștiinței trebuie să primească o protecție

juridică cel puțin egală cu cea de care ar beneficia dacă ar constitui manifestarea altui drept fundamental, însă, ținând cont de circumstanțele concrete, libertatea conștiinței conferă dreptul la acomodare. Dreptul la acomodare se exercită în temeiul unei norme de acomodare sau, în lipsă, prin obiecția de conștiință. Aceasta reprezintă o expresie a dreptului la diferență, în virtutea căruia preexistența anumitor convingeri religioase sau filosofice justifică scutirea individului de anumite obligații instituite prin norme juridice cu caracter general. Exercițiul acestui drept poate fi limitat, potrivit principiului proporționalității. Normele de acomodare materializează fie dreptul la diferență, fie măsuri afirmative adoptate de stat în beneficiul titularilor libertății conștiinței, spre a reduce inegalitatea de mijloace care îi afectează, fără a încălca prin aceasta principiul egalității juridice.

Atât în analiza domeniului de aplicare, cât și în cea a limitelor libertății conștiinței, autorul susține egalitatea juridică a titularilor convingerilor religioase și filosofice, precum și a organizațiilor religioase și a celor filosofice, ceea ce, în funcție de circumstanțe, implică recunoașterea dreptului la diferență și, după caz, poate justifica acordarea beneficiului unor măsuri afirmative. De asemenea, în carte se susține primatul dimensiunii interioare a libertății conștiinței asupra celei exterioare, precum și al dimensiunii individuale asupra celei comunitare.

Suntem, așadar, în prezența unei cărți valoroase care merită citită. Autorul nu este la prima lucrare pe care o scrie, fiind cunoscut publicului de specialitate juridică grație celorlalte publicații ale sale dedicate, în principal, libertății religioase. Astfel, dl Mihail Stănescu-Sas a publicat de-a lungul timpului peste 20 de lucrări (cărți, articole științifice și mai multe comentarii și sinteze de jurisprudență) publicate în reviste de specialitate juridică, în domeniul dreptului constituțional, al dreptului Uniunii Europene, al dreptului muncii, al dreptului securității sociale, al dreptului civil și al dreptului procesual civil. Printre aceste lucrări, menționez cu titlu de exemplu: *Secularismul democratic. O teorie juridică*, apărută la editura Universul Juridic, în 2025; *Autonomia cultelor religioase. Jurisprudență națională comentată și adnotată*, apărută tot la editura Universul Juridic, în 2019; *Efectele stării de urgență asupra exercițiului drepturilor și libertăților fundamentale, cu privire specială asupra libertății conștiinței*, articol apărut în Revista de drept public nr. 1-2/2020; *Impactul măsurilor de prevenție sanitară dispuse în context pandemic asupra manifestării libertății conștiinței*, articol apărut în volumul colectiv *Probleme și soluții legale privind criza COVID-19*, la editura C.H. Beck, în 2020; *Limitarea liberului acces la justiție în materia disciplinei interne a cultelor religioase*, articol apărut în Revista de drept public nr. 2/2019; *Natura juridică a raporturilor dintre culte și personalul clerical*, apărut în Curierul Judiciar nr. 2/2019, sau *Protecția juridică a manifestărilor libertății conștiinței la locul de muncă, între ideologizarea comerțului și neutralizarea ideologică a salariaților. Considerații pe marginea cauzelor C-157/15 (G4S Secure Solutions) și C-188/15 (Bouagnaoui)*, apărut în revista EuRoQuod nr. 2/2018.

Vă recomand să citiți această carte a domnului Mihail Stănescu-Sas, ce reprezintă o provocare nu numai împotriva prejudecăților cu privire la libertatea conștiinței și cea religioasă, ci și pentru constituționalismul național actual.

Prof. univ. dr. Ștefan DEACONU

CAPITOLUL I

Mijloacele juridice de protecție a libertății conștiinței

Secțiunea I

Tipologia normelor constituționale de protecție a libertății conștiinței

„Interesul general al umanității [...] cere existența libertății de opinie, de conștiință și de exercitare a unui cult religios; mai întâi pentru că această libertate este singurul mijloc de a crea printre oameni o adevărată fraternitate.”¹⁷

Întrucât întreaga sferă a acțiunii umane își are sursa în exercițiul funcției psihice a indivizilor, protecția juridică a conștiinței acestora se realizează plenar prin întregul sistem al drepturilor fundamentale, în cadrul căruia libertatea conștiinței ocupă o poziție proeminentă.

Prezint, în deschiderea cercetării, o tipologie originală a modalităților de protecție constituțională a libertății conștiinței, urmărind două obiective: identificarea tehnicilor de reglementare și a conceptelor vulnerabile din punct de vedere științific, asupra cărora voi stăruî în cadrul secțiunilor și capitolelor următoare spre a le testa capacitatea de integrare într-un sistem de protecție coerent, și, drept consecință, construirea unui *kit* funcțional de reglementare constituțională a acestui drept fundamental, adaptabil la cerințele de protecție ale diferitelor societăți democratice. Nu îmi propun nici identificarea unui model preexistent de reglementare și nici denunțarea unor anti-modele, întrucât *a priori* nu dețin ceea ce urmăresc să aduc la lumină, anume un aparat coerent de concepte juridice cuprinzând soluții viabile de protecție constituțională eficace a dreptului analizat. În acest scop, în locul unei juxtapuneri previzibil infructuoase de descrieri sintetice ale reglementărilor constituționale din diverse state, mă voi concentra asupra principalelor categorii de prevederi constituționale, privind diverse aspecte ale libertății conștiinței, ce se pot identifica în dreptul constituțional comparat, pe baza cărora voi contura o tipologie extinsă a acestor categorii.

Subliniez, în acest context, că protecția constituțională a libertății conștiinței nu se realizează numai prin norme juridice cuprinse în constituții; aceste norme alcătuiesc doar partea formală, cea mai vizibilă, a „scheletului” sistemului de protecție a acestui drept fundamental; cealaltă parte a „scheletului” constă în multitudinea de concepte culturale preexistente care dau substanță normelor constituționale. Normele și conceptele culturale pe care acestea le încorporează susțin „musculatura” sistemului de

¹⁷ Voltaire, *Tratat despre toleranță*, trad. Gabriel Avram, Herald, București, 2016, p. 27.

protecție, reprezentată de jurisprudența constituțională, a instanțelor judecătorești interne și a instanțelor internaționale, fixată uneori de normele constituționale prin intermediul legislației infraconstituționale.

Ca parte a „scheletului” sistemului de protecție constituțională a libertății conștiinței, normele constituționale formalizează reperele ei majore, îndeplinind, în esență, două funcții: aceea de *afirmare a modelului cultural, structurat ideologic, al unei societăți democratice*, care face necesară protecția libertății conștiinței, și aceea de *exercitare a marjei de apreciere*, în virtutea căreia fiecare stat poate adapta sistemul de protecție în raport cu stadiul de evoluție a societății pe care instituțiile sale politice o guvernează.

Conceptul juridic de libertate a conștiinței nu poate fi manipulat nici direct prin intermediul normelor constituționale, nici indirect prin cel al conceptelor cultural-ideologice pe care acestea se bazează. Nu există, de la un stat la altul, mai multe tipuri de libertate a conștiinței, așa cum nu există „democrații originale”; niciun stat democratic nu poate declara, prin constituție, că în jurisdicția sa libertatea conștiinței înseamnă altceva decât conceptul cultural-ideologic unitar pe care îl descrie la nivelul oricărei democrații. Fără a compromite natura democratică a societății pe care compune, niciun popor nu poate denatura, prin referendum sau prin procesul de legiferare instrumentat de reprezentanții săi liber aleși, nici semnificația libertății conștiinței ca drept fundamental, nici garanțiile necesare ale acesteia. Statele totalitare și cele autocratice (aspirante la totalitarism) sunt cele care rescriu conceptele democratice, sub aparența nominală a cărora ascund concepte diferite și chiar contrare; aplicarea unor astfel de procedee conduce la consacrarea unor norme juridice nevalide, din perspectiva unei societăți democratice, indiferent dacă ele sunt sau ar putea fi invalidate în plan intern.

În privința protecției constituționale a libertății conștiinței, suveranitatea fiecărui stat se poate manifesta totuși la două niveluri.

În primul rând, statul poate proteja acest drept mai eficient sau mai puțin eficient; proporțional cu eficiența protecției efectiv acordate, începând cu normele constituționale, statul se apropie sau se îndepărtează de modelul democratic. Nu orice abatere de la cerințele de protecție juridică specifice unei societăți democratice este de natură să compromită acest caracter. Unele deficiențe ale normelor constituționale pot fi corectate prin intermediul jurisprudenței constituționale și al celei judiciare, sprijinite eventual și de legiuitorul ordinar și de instanțele internaționale. Apoi, deficiențele minore sunt corectabile și pot stimula societatea să acționeze politic pentru apărarea drepturilor fundamentale. Deficiențele majore, structurale, privind protecția efectivă a drepturilor fundamentale compromit însă caracterul democratic al statului, indiferent de funcționalitatea formală a funcției de reprezentare politică a cetățenilor. Statele care nu au atins stadiul cultural-ideologic, sancționat juridic, al secularismului democratic, întrucât conferă prevalență normelor religioase asupra celor juridice adoptate politic, produc sisteme de protecție juridică incipiente, predemocratice, derivând din dictatura majorității religioase. Includerea acestor sisteme într-o analiză comparativă a modalităților juridice de protecție efectivă a libertății conștiinței este lipsită de interes științific, întrucât excedează nevoile de reglementare ale societăților democratice, iar sistemele predemocratice, produse de ideologii circumscrise unui secularism incipient, nu aparțin acestei sfere.

În al doilea rând, statul democratic își poate exercita marja de apreciere prin adoptarea uneia dintre soluțiile alternative compatibile cu natura acestui drept fundamental. Întrucât oricare dintre aceste soluții are ca obiect protecția libertății conștiinței (ca și a altor drepturi fundamentale), ele nu reprezintă decât adaptări naționale ale secularismului democratic, compatibile la momentul respectiv cu stadiul evoluției sociale și nepunând în discuție reperele definitorii ale libertății conștiinței.

Marja de apreciere a statului nu este un spațiu al abaterilor admisibile de la un model ideal de protecție, ci face parte din acest model. Așadar, deși libertatea conștiinței este unică, unele soluții de protecție pot diferi: fie printr-un anumit grad de abatere de la exigențele de protecție a acestui drept fundamental într-o societate democratică, ce nu pune totuși în discuție acest caracter și poate fi corectată, în principiu, pe cale jurisprudențială, inclusiv în urma angajării răspunderii juridice internaționale a statului în cazuri punctuale, fie prin exercițiul legitim al marjei de apreciere a acestuia.

Tipologia normelor constituționale, mai jos propusă, urmărește explorarea liniei de demarcație dintre aceste două alegeri suverane.

2. Modalități de reglementare constituțională a libertății conștiinței

Analiza comparativă a normelor constituționale referitoare la libertatea conștiinței conduce către o clasificare tripartită a modalităților de reglementare a acestui drept fundamental, în funcție de gradul de protecție conferit efectiv: lacunară, excesivă și adecvată.

Nu sugerez prin această clasificare că nivelul de protecție asigurat libertății conștiinței prin reglementări lacunare ar fi neapărat insuficient, întrucât parametrii de protecție se pot dezvolta eficient și plenar, chiar dacă nu sunt prevăzuți în constituție, pe cale legală infraconstituțională și pretoriană, cu concursul legiuitorului ordinar, al curții constituționale și al instanțelor judecătorești. De altfel, o reglementare lacunară este preferabilă uneia excesive, chiar de factură redundantă, întrucât aceasta din urmă ar putea fi speculată (abuzând de argumentul *per a contrario*) pentru a se acredita un nivel redus de protecție, care ar fi avut șanse mai mici să intre în discuție sub o reglementare lacunară. Din acest punct de vedere, decât să se prevadă expres restricții care ating substanța dreptului ori să se enumere selectiv o serie de prerogative și să se omită ostentativ sau doar din pură opacitate altele, este preferabil ca reglementarea să fie una de principiu, urmând ca nivelul de protecție să fie dezvoltat de legiuitorul ordinar și pe cale jurisprudențială.

Consider însă că modalitățile de reglementare lacunară și excesivă ascund și exprimă cel puțin vulnerabilități ale sistemelor de protecție constituțională, motiv pentru care aleg să le las deoparte cu ocazia relevării unui model de reglementare adecvată. Pornesc, în acest sens, de la premisa că un asemenea model este necesar, dacă nu pentru a fi folosit în cadrul unui proces de elaborare a unor texte de nivel constituțional, cel puțin pentru a conștientiza nivelul real de protecție a libertății conștiinței, respectiv pentru a exprima raportul de corespondență dintre norma de drept constituțional și ceea ce este acest drept fundamental, în plenitudinea sa culturală, ideologică și juridică.

Spre deosebire de celelalte norme juridice, normele constituționale referitoare la drepturile fundamentale au un rol descriptiv și informativ cel puțin la fel de important

ca și cel normativ. Libertatea conștiinței nu există pentru că este înscrisă în Constituție; ea ar fi existat oricum, în virtutea culturii politico-juridice a oricărei societăți democratice, fără a mai fi nevoie de reamintirea în acest context a normelor internaționale în materie. În lipsa reglementării constituționale, un stat cu pretenții democratice ar fi consacrat-o prin legislația subsecventă; curtea constituțională sau, în lipsă, instanțele judecătorești ar fi dedus-o ca principiu de drept cu valoare constituțională, fie și numai pornind de la consacrarea constituțională a caracterului democratic al statului. Așadar, libertatea conștiinței nu atârână decisiv de cuvintele care compun normele constituționale.

Însă funcționalitatea unei societăți democratice se asigură, din punct de vedere juridic, printr-un ansamblu de repere solide, care se susțin reciproc. *Democrația înseamnă cetățenie egală* (așa se și explică dreptul de vot universal și egal); *un stat este democratic îndeosebi pentru că scopul și rezultatul acțiunii sale constau în garantarea exercițiului egal al drepturilor fundamentale*. În lipsa reglementării acestora prin constituție, conceptul de democrație poate fi manipulat, voința populară majoritară putându-se îndrepta contra protecției drepturilor fundamentale ale minorităților. Totodată, dacă drepturile fundamentale sunt descrise restrictiv sau deficitar în cadrul normelor constituționale, voința populară majoritară ar putea găsi pârgii sau pretexte juridice pentru a le încălca. Practic, democrația este într-o anumită măsură un ideal, iar în alta un adevăr factual; drepturile fundamentale efectiv protejate, sens în care sunt securizate prin constituție, sunt atât punțile care leagă realitatea de ideal, făcându-l posibil de atins sau măcar de urmărit, cât și dovezile irefutabile ale unei democrații reale. Modul de consacrare a drepturilor fundamentale prin constituție reflectă un anumit aspect al nivelului de siguranță al valorilor democratice în societatea respectivă.

În acest context, misiunea cercetătorului jurist este de a descrie corect drepturile fundamentale: atât structura de bază, fixă și nenegociabilă politic a acestora, cât și marja de apreciere prin uzul căreia dreptul se adaptează legitim nivelului de evoluție a societății la un moment dat. Această descriere folosește aplicării dreptului, dar poate folosi și redactării unor viitoare norme constituționale. Nu este imperios necesar ca redactarea normei constituționale să fie perfectă; important este ca domeniul de aplicare al dreptului și condițiile de limitare a exercițiului acestuia să fie definite sintetic sau cel puțin descrise în toate aspectele lor esențiale, iar marja de apreciere compatibilă cu exigențele unei societăți democratice să nu fie depășită.

După cum se va putea constata în continuare (implicit, căci nu voi insista expres), este posibil ca în constituția aceluiași stat să se găsească atât reglementări adecvate, cât și reglementări excesive și chiar lacunare. Nu este relevant care sunt cele mai reușite constituții, ci care sunt *normele constituționale* cele mai bine redactate; dacă ele se regăsesc sau nu în cadrul aceleiași constituții contează din perspectiva fiecărui drept constituțional național, nu însă și pentru această analiză comparativă, în care voi urmări gradul de adecvare a normelor constituționale în raport cu exigențele de protecție a libertății conștiinței. Ține de înțelepciunea practicării oricărei profesii să se valorifice tot ce este mai bun în domeniul respectiv, rezistând tentației de a imita vreun model sau de a denunța neconstructiv diverse anti-modele.

2.1. Reglementarea lacunară a libertății conștiinței

Unele constituții conturează domeniul de aplicare al libertății conștiinței într-o manieră lacunară, insuficientă, lăsând ca nivelul ei de protecție să depindă exclusiv de măsura în care ordinea juridică subsecventă receptează evoluția societății și, eventual, standardele minimale de protecție asumate prin instrumente internaționale.

Această situație se întâlnește îndeosebi în unele state federale, în care prerogativa constituțională este partajată între federație și statele federate, precum în SUA. Deși, în context federal, această competență partajată este firească, protecția juridică a drepturilor fundamentale este vulnerabilizată dacă modul de partajare poate fi interpretat în sensul în care lasă statelor federate prerogativa de a decide asupra nucleului nenegociabil politic al acestora. De aceea, în opinia mea, statele federate ar trebui să poată decide doar în limitele marjei de apreciere care revine, în general, statului (precum asupra nivelului de cooperare dintre stat și organizațiile religioase sau filosofice și, în general, asupra temeiului constituțional al măsurilor afirmative), iar nu și asupra aspectelor care țin de substanța dreptului (precum, de exemplu, egalitatea între credincioși și necredincioși).

O reglementare lacunară precum cea americană, cuprinsă în primul amendament la Constituția federală, care se rezumă să proclame separația statului față de organizațiile religioase (clauza instituirii – *Establishment Clause*)¹⁸, punând-o într-o tensiune imaginară cu libertatea religioasă (clauza liberului exercițiu – *Free Exercise Clause*), plasează disproporționat sarcina teoretizării nucleului nenegociabil al dreptului în sarcina instanței supreme, căreia îi lipsește posibilitatea de a înlătura normativitatea presupusei tensiuni. Se consideră, astfel, că „fiecare dintre aceste două clauze are potențialul de a o încălca pe cealaltă”¹⁹, astfel încât acomodarea este posibilă atâta vreme cât nu constituie „o înstituire nepermisă a religiei”²⁰. Însă separația nu poate fi mai mult decât o garanție a libertății religioase, a cărei limită nu este, în realitate, separația însăși, ci libertatea religioasă și celelalte drepturi fundamentale ale altor persoane; așa fiind, separația nu este (și nici nu ar trebui să fie) un scop în sine, ci doar un mijloc care se justifică în măsura în care este necesar pentru protecția egală a drepturilor fundamentale, începând cu libertatea conștiinței. Când o forță politică acționează contra separației în numele unei norme religioase, ea este doar manifestarea unei opinii de natură ideologică, care, deși este de inspirație religioasă, a pierdut legătura cu libertatea religioasă odată ce a intrat în dezbateră politică. Reglementarea lacunară, dublată de această falsă tensiune, face mai dificilă decelarea acestui principiu fundamental al secularismului democratic (SD: 12.3.1; 13.2.2).

Dincolo de acest aspect, sub care este mai degrabă redundantă, reglementarea americană conține poate cel mai tipic exemplu de reglementare lacunară a libertății conștiinței, în sensul în care primul amendament la Constituția federală face referire doar la libertatea religioasă. Această opțiune îngreunează aplicarea principiului egalității între credincioși și necredincioși, inerent libertății conștiinței, Curtea Supremă fiind în măsură doar să asimileze punctual unele doctrine filosofice neconfesionale în

¹⁸ Andrew Copson, *Secularism. Politics, religion and freedom*, OUP, Oxford, 2017, p. 27.

¹⁹ Peter Berger, Grace Davie și Effie Fokas, *America religioasă, Europa seculară? O temă și variațiuni*, trad. Miruna Andriescu, UAIC, Iași, 2016, p. 103.

²⁰ Martha C. Nussbaum, *Liberty of Conscience. In Defense of America's Tradition of Religious Equality*, Basic Books, New York, 2008, p. 125.